

I

Was *De Protocollen* een ‘volmacht voor genocide’?

I

De protocollen van de wijzen van Sion, een kort traktaat dat aan het begin van de twintigste eeuw voor het eerst verscheen, behoort tot de meest beruchte publicaties aller tijden. Het is volgens Michael Butter, een vooraanstaand onderzoeker op het gebied van complottheorieën, ‘nog altijd de belangrijkste tekst over het Joodse wereldcomplot’ omdat het ‘bijdroeg aan een klimaat waarin het uiteindelijk kwam tot de genocide van de Europese Joden’.¹ In zijn klassieke werk over de herkomst en invloed van het geschrift, beweerde Norman Cohn dat het de ogenschijnlijke rechtvaardiging had aangedragen voor de uitroeiing van de Joden door de nazi’s. Hij noemde zijn boek *Warrant for Genocide (Volmacht voor genocide)*. Cohn zag het document als ‘de ultieme expressie en manifestatie van de mythe dat de Joden samenzweren om de wereldmacht in handen te krijgen’. Het ‘sprak Hitler zo sterk aan dat het de ideologie werd van zijn fanatiekste volgelingen in binnen- en buitenland en hielp het pad te effenen voor de nagenoeg complete uitroeiing van de Europese Joden.’² Een recentere studie van Alex Grobman, heet *License to Murder (Vergunning om te vermoorden)*.³ Ook Robert Wistrich, een vooraanstaand historicus op het gebied van antisemitisme, zag een rechtstreeks causaal verband tussen *De protocollen* en de Holocaust. Het belang van het traktaat werd ook bevestigd door de filosoof Hannah Arendt, die het in haar invloedrijke, in 1951 gepubliceerde boek *The Origins of Totalitarianism*, beschreef als de centrale tekst van het nazisme en Hitler de ‘student’ of ‘leerling’ van het geschrift noemde.⁴ Die gedachte stamt uit de tijd van Hitler zelf, toen Alexander Stein, een mensjewiek van Baltisch-Duitse origi-

ne, *De Protocollen* in zijn boek *Adolf Hitler – Pupil of the ‘Wise Men of Zion’*⁵ beschreef als ‘de Bijbel van het nationaalsocialisme’. Volgens de Duits-Joodse historicus Walter Laqueur erkende Hitler de propagandamogelijkheden van de basisideeën van *De protocollen*. Hij refereert eraan in *Mein Kampf*. ‘Veel van wat hij zegt in zijn magnum opus is gebaseerd op dit boek.’⁶ ‘*De Protocollen*,’ schreef een andere historicus, ‘werden een sleutelement in Hitlers denken als samenzweerder.’⁷ Klaus Fischer heeft deze gedachte gedetailleerd uit de doeken gedaan in zijn boek *Nazi Germany: A New History*. ‘Hitler,’ betoogt hij,

geloofde in het bestaan van een Joods complot om de wereldmacht te veroveren, zoals voorspeld in *De protocollen van de wijzen van Sion*. In zijn uitvoerige bespreking van de geheime machinaties van de Joden in de loop van de tijd, onthulde Hitler dat hij met hart en ziel geloofde in een kijk op de geschiedenis waarin samenzwerende Joden de sturende macht achter historische gebeurtenissen zijn... Zo wordt in Hitlers paranoïde brein elke schadelijke gebeurtenis veroorzaakt door duistere Joodse plannen.⁸

Fischer stelt dat Hitler dacht dat hij een daad van groot historisch belang ondernam, door tijdens de Tweede Wereldoorlog te beginnen met de uitroeiing van de Europese Joden. Volgens de sociaal-psycholoog Jovan Byford waren *De protocollen* tegen die tijd ‘de hoeksteen van de nazipropaganda’.⁹ Het werd in brede kringen beschouwd als een document van zo’n enorme significantie dat de schrijver Umberto Eco zijn laatste roman *De begraafplaats van Praag* wijdde aan een fictionaliseerde weergave van de herkomst en totstandkoming van de tekst; het een na laatste hoofdstuk is getiteld ‘De eindoplossing’, een verwijzing naar het door de nazi’s gehanteerde eufemisme voor ‘de uiteindelijke oplossing van het Jodenvraagstuk in Europa’ om de Holocaust aan te duiden.¹⁰ De historicus Wolfgang Wippermann beschreef *De protocollen* in een in 2007 gepubliceerde studie over complottheorieën als ‘de bekendste en tot op de dag van vandaag effectiefste complottheorie’ met een ‘immense invloed’ en ‘enthousiaste lezers’ zoals Hitler.¹¹ Volgens de literatuurwetenschapper Svetlana Boym ‘inspireerde en rechtvaardigde’ *De protocollen* ‘pogroms in Rusland en de Oekraïne, en het uitroeibeleid van de nazi’s’.¹² Stephen Bronner

schreef over het document dat Hitler ‘streefde naar implementatie van de praktische implicaties’ ervan.¹³ Er is zelfs beweerd dat ‘Hitler *De protocollen* gebruikte als handboek in zijn oorlog om de Joden uit te roeien’.¹⁴

Vanwege de populariteit van de gedachte dat *De protocollen* kan worden beschouwd als de invloedrijkste uiting van de theorie dat Joden zich wijdden aan een wereldwijd complot om de maatschappij en haar instituties omver te werpen, een theorie die rechtstreeks leidde tot de Holocaust, niet in de laatste plaats vanwege haar invloed op Adolf Hitler, mag het geen verbazing wekken dat historici en tekstwetenschappers uitvoerig onderzoek hebben gedaan naar het geschrift. Daar komt bij dat we inmiddels een veel vollediger documentatie van Hitlers denkbeelden hebben dan in Cohns tijd; zowel direct, dankzij edities van Hitlers werk, als indirect, dankzij nieuwe publicaties, zoals de dagboeken van Goebbels. Dit alles roept de vraag op of Hitler inderdaad een volgeling was van *De protocollen*. Is het geschrift echt de gevaarlijkste en invloedrijkste complottheorie? Om die vragen te beantwoorden, moeten we terug naar het begin om de inhoud van *De protocollen* te onderzoeken. Wie heeft het geschrift samengesteld, en met welk doel? Deze vragen blijken verrassende antwoorden op te leveren.

II

Het document dat we kennen als *De protocollen van de wijzen van Sion* is voorzien van de kop ‘Uit de verslagen van de “wijzen van Sion” over de Besprekingen gehouden tijdens het Eerste Zionistische Congres gehouden in Bazil in 1897’. ‘Protocollen’ betekent hier ‘notulen’. Het congres heeft werkelijk plaatsgevonden, maar was ook een gelegenheid, zo impliceert het document, waar achter gesloten deuren in het geheim werd beraadslaagd. Het zionisme was in die vroege fase van zijn bestaan een kleine beweging waarover zelfs in Joodse kringen nauwelijks iets bekend was. Die onbekendheid bij het grote publiek zou aanhouden tot de jaren twintig. De beweging wilde Joden ertoe aanzetten zich te vestigen in Palestina, dat destijds deel uitmaakte van het Ottomaanse Rijk. Het was niet moeilijk om veel lezers wijs te ma-

ken dat het ‘Eerste Zionistische Congres’ een bijeenkomst was van de Joodse wereldgemeenschap, al bestond die niet.¹⁵

De ‘notulen’ doen verslag van vierentwintig sessies, die worden samengevat in een lange reeks korte paragrafen. Overal op de wereld, zo begint de tekst, zijn er meer slechte mensen dan goede, en de wereld wordt geregeerd door macht en geld. ‘Wij – de Joden – hebben het geld in handen en daarmee de controle over de wereld. De macht heeft altijd gelijk en de blinde massa kan alleen in de hand worden gehouden als we ons niets gelegen laten liggen aan morele scrupules. Terreur en bedrog zijn onze methoden. Om de macht te grijpen, zullen we de privileges van de adel schrappen en vervangen door de heerschappij van onze bankiers en intellectuelen. We hebben ook de pers in handen, die we zullen gebruiken om alle overtuigingen te ondermijnen die garant staan voor sociale stabiliteit; het is ons al gelukt om de verderfelijke doctrines van Marx, Darwin en Nietzsche te propageren. Op soortgelijke wijze zullen we met onze kranten en pamfletten tweespalt in de samenleving zaaien en het vertrouwen in de overheid ondermijnen door de massa’s in subversieve bewegingen als anarchisme, communisme en socialisme te storten. Tegelijkertijd leiden we de aandacht van de niet-Joden af van de werkelijke leiders van de economie – onszelf – door op de marktplaats een schadelijke economische strijd van allen tegen allen op te stoken. We zullen onze invloed aanwenden om de industrie te vernietigen door zelf monopolies te creëren, hoge uitgaven en onverstandige speculatie aan te moedigen en inflatie te veroorzaken. We zullen een wapenwedloop en schadelijke oorlogen ontketenen. Het uiteindelijke gevolg? De niet-Joden zullen armlastig zijn en we kunnen hun posities overnemen.’¹⁶

‘Algemeen kiesrecht zal de massa’s aan de macht brengen,’ zo vervolgen de zogenaamde notulen, ‘en wij, de Joden, hebben de controle over de massa’s. De niet-Joden zijn schapen en wij, de Joden, zijn de wolven. We hebben de morele orde ondermijnd door de verspreiding van immorele publicaties. Op het afgesproken tijdstip zullen we over de hele wereld in opstand komen en zonder mededogen iedereen doden die ons voor de voeten loopt. Als we eenmaal de macht hebben gegrepen, leggen we de pers en de uitgeverijen zo’n strenge censuur op dat er geen enkele kritiek meer mogelijk is. We zullen het gepeupel zozeer afstompen met grote sport- en amusementsevenementen en bor-

delen dat niemand zich meer bewust is van de ernst van de situatie. We verbieden alle godsdiensten behalve het Jodendom. Niet-Joodse vrijmetselaars worden terechtgesteld. Over de hele wereld zullen Joodse loges worden opgericht. Oude rechters worden vervangen door jongere collega's die bereid zijn te buigen voor het recht van de sterkste. Rechtsgeleerdheid, politicologie en alle humanistische disciplines zullen worden geschrapt als vakken die worden onderwezen aan universiteiten. We zullen alle feiten uit de geschiedenis die we ongemakkelijk vinden, verwijderen uit het geheugen van de mensheid, en alleen die feiten overlaten die een uitgesproken ongunstig licht werpen op de fouten van niet-Joodse overheden. Het onderwijs zal zich richten op praktische vaardigheden. We zullen docenten dwingen propaganda voor ons te maken. Advocaten zullen niet meer onafhankelijk zijn, maar dienen de belangen van onze staat. De Paus wordt vervangen door een Joodse koning. De vermogensbelasting zal geleidelijk worden verhoogd. Speculatie wordt onmogelijk gemaakt. Werkloosheid en alcoholisme verdwijnen, aangezien de moderne industrie op basis van massaproductie zal worden beknot en kleinschalige, ambachtelijke productie opnieuw zal worden ingevoerd.¹⁷

Het onsamenhangende, chaotische, structuurloze document is geen toonbeeld van opzweepende antisemitische retoriek. Het is abstract geformuleerd, herhaalt zichzelf voortdurend en staat vol tegenstrijdigheden, zoals de voortdurende verwijzingen in tussenkopjes naar vrijmetselaars, terwijl die in de tekst vaak niet worden genoemd. Hier en daar wordt gesproken over een grote wereldrevolutie, maar de tekst gaat er ook een aantal malen van uit dat de revolutie zich zal voltrekken binnen een staat. Eigenaardig is ook de bewering dat de Joden van plan zijn de metro's die destijds onder veel grote steden werden gebouwd vol te laden met explosieven om die op te blazen op een moment in de toekomst waarop ze zich in het nauw gedreven voelen.¹⁸ De dystopische maatschappij die de Joden volgens het document zullen invoeren zodra ze aan de macht zijn, ziet er merkwaardig positief uit. Wie kan er bijvoorbeeld bezwaar hebben tegen een samenleving zonder werkloosheid en alcoholisme?¹⁹

Een aantal centrale ideeën uit de antisemitische ideologie schittert door afwezigheid. Van de traditionele beschuldigingen van religieus antisemitisme ontbreken onder meer de beschuldigingen dat de Joden

Christus hebben vermoord, de communiehostie hebben ontheiligd, bronnen hebben vergiftigd en christelijke jongens ritueel hebben vermoord.²⁰ Ook de moderne, racistisch antisemitische beeldvorming treffen we niet aan in het document: zo zwijgen de ‘wijzen van Sion’ over de raciale kenmerken zoals de antisemitische schrijver van het traktaat die zich zou kunnen hebben voorgesteld, varen ze niet uit tegen de veronderstelde typerende kenmerken van andere rassen, en spreken ze niet hun behoefte uit om de sociale orde te ondermijnen door middel van rassenvermenging (een stokpaardje van Hitler). Stephen Bronner merkt op dat het document ‘de primitieve biologische en pseudowetenschappelijke onderbouwing ontbeert die mensen met moderne vooroordelen, zoals Adolf Hiler, zo bewonderen.’²¹ De context van de totstandkoming van *De protocollen* rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw, manifesteert zich in een obsessie met de curricula van universiteiten, het onverantwoordelijke gedrag van de pers en de manipulaties van de financiële wereld.²² Ook thema’s als een wapenwedloop, de herinvoering van kleinschalige productie, de opkomst van algemeen kiesrecht en politieke democratie, en de dreiging van het anarchisme wijzen erop dat het document is ontstaan in de laatste vijftien jaar voor het begin van de Eerste Wereldoorlog. Ook wordt uiteraard niet gerept over communisme of bolsjewiekisme, stromingen die in de antisemitische fantasie pas na de Europese revoluties van 1917-18 werden geassocieerd met een fictief Joods complot om de wereldmacht te grijpen. Met dit merkwaardige amalgaam van bizarre ideeën en talloze omissies, vertegenwoordigde het document noch het traditionele, noch het moderne antisemitisme. Het was in hoge mate *sui generis*.

Er kan – in sommige gevallen met enige moeite – een aantal algemene principes uit het geschrift worden gedestilleerd: (1) de gedachte dat er een georganiseerde groep Joodse ‘wijzen’ was en is die op wereldwijde schaal samenzweert om de samenleving systematisch te ondermijnen en te vervangen door een Joodse dictatuur; (2) dat dit wordt nagestreefd door de verspreiding van verdeeldheid zaaïende ideologieën zoals liberalisme, republicanisme, socialisme en anarchisme; (3) dat die georganiseerd opererende Joden de pers en de economie in hun greep hebben en hun macht aanwenden om de maatschappij te verarmen en de kernwaarden ervan te ondermijnen; (4) dat onder het op-

pervlak van het alledaagse leven (de waarneembare politieke instituties en de economische structuren), een geheime, kwaadwillende macht schuilgaat; (5) dat zaken die we zien als progressief en democratisch, of het nu gaat om de uitbreiding van kiesrecht of de verspreiding van liberale instituties, in feite niet meer zijn dan door samenzwerende Joden toegepaste methoden om macht te krijgen over de niet-Joodse wereld; (6) dat oorlogen niet voortkomen uit botsingen tussen de doelstellingen en overtuigingen van verschillende landen, maar worden veroorzaakt door de machinaties van de ‘wijzen van Sion’; (7) en tenslotte, impliciet, dat ook schijnbaar diepgewortelde tegenstellingen, zoals bijvoorbeeld die tussen socialisten en kapitalisten, ook veroorzaakt worden door een Joods complot dat de niet-Joodse samenleving wil ondermijnen door verdeeldheid te zaaien.²³ Deze principes zijn echter niet exclusief voor *De protocollen* en vinden er niet hun oorsprong; ze bestonden al aan het begin van de twintigste eeuw. *De protocollen* gaf slechts de schijnbare bevestiging van de juistheid van die principes vanuit het veronderstelde complot.

Op het eerste gezicht hebben we te maken met een schoolvoorbeeld van een klassieke complottheorie, die de lezer waarheden in het vooruitzicht stelt die voor de overgrote meerderheid van de mensen, met inbegrip van wetenschappers, academici, overheden en politici, verborgen blijven: het streelt het ego van de gelovigen door geheime kennis met hen te delen waarover de wereld van ‘officiële kennis’ en de miljoenen die zich daardoor in de luren laten leggen, niet beschikken; en reikt een verklaring aan voor ogenschijnlijk onbegrijpelijke, complexe gebeurtenissen en processen, van oorlogen en revoluties tot instortingen van de aandelenmarkt en economische crises, door al die zaken samen te voegen in de grootse, paranoïde verklaring dat ze voortkomen uit de activiteiten van een hechte groep kwaadwillende mensen.²⁴ Het is echter misleidend om te zeggen dat het document ‘de scheidslijn markeert tussen middeleeuws, vroegmodern anti-judaïsme en modern antisemitisme’, waarin ‘de focus minder kwam te liggen op de Joden als religieuze vijanden van christenen; ze werden nu meer gezien door de lens van raciale theorie dan als een specifiek ras met hun eigen eigenschappen’.²⁵ Integendeel: hoewel *De protocollen* na de Tweede Wereldoorlog zonder twijfel door antisemieten werd gebruikt

als ‘bewijs’ van Joodse raciale trekken, werd het traktaat zelf niet beïnvloed door rassentheorieën. Dat bewijst dat de tekst vaak niet zorgvuldig werd gelezen, maar slechts werd geciteerd ter ondersteuning van overtuigingen die hij feitelijk niet belichaamde.

Wat *De protocollen* levensvatbaar maakte, was bovenal de claim dat het authentieke bewijs dat ze leverden van een Joods complot uit het centrum van de internationale Joodse gemeenschap zelf kwam. Toch was *De protocollen* allesbehalve authentiek. Er is in de loop van de tijd een enorme hoeveelheid tijd en academisch onderzoek geïnvesteerd in onderzoek naar de herkomst van het geschrift. Het is inmiddels duidelijk dat de gedachte van een complot om de sociale en politieke orde te ondermijnen, ontstond in de nasleep van de Franse revolutie van 1789. Acht jaar na de Revolutie en vijf jaar na de Terreur schreef de Franse jezuïet Augustin Barruel een ellenlang, uit vijf boeken bestaand werk over het *jakobinisme*, waarin hij de uitbraak van de Revolutie en de executie van Lodewijk XIV toeschreef aan de machinaties van denkers van de Verlichting en geheime genootschappen, met name de *philosophes*, de Beierse Illuminaten en de vrijmetselaars onder invloed van de oudere traditie van de Orde van de Tempeliers.²⁶ Uiteraard waren de Illuminaten en vrijmetselaars, ondanks hun ambities om de samenleving te transformeren, veel minder invloedrijk dan Barruel beweerde en waren de Tempeliers al in de middeleeuwen verslagen en nooit meer opgeleefd. Barruel was op zoek naar partijen die in de late achttiende eeuw schuldig waren aan de onderdrukking van de orde der Jezuïeten door Verlichtingsregimes in een aantal landen en voor het secularisatieprogramma van de Revolutie, de confiscatie van kerkelijk land en de vernietiging van kerken uit naam van de Revolutie. Zijn werk had een tegenhanger in een vergelijkbaar traktaat van de Schotse wiskundige John Robison, dat in 1798 verscheen onder de titel *Proofs of a Conspiracy against All the Religions and Governments of Europe, carried on in the secret meetings of Freemasons, Illuminati and Reading Societies*.²⁷

Beide schrijvers lieten de Joden onvermeld, maar op 20 augustus 1806 ontving Barruel een brief van de uit Piëmont afkomstige legerofficier Giovanni Battista Simonini, die hem vertelde dat in werkelijkheid de Joden achter al die complotten zaten en dat ze, nu ze dankzij de Franse revolutie in alle door Napoleon geannexeerde landen op voet

van gelijkheid stonden met anderen, de wereld wilden overnemen. Het complot won aan geloofwaardigheid door een door Napoleon in Frankrijk bijeengeroepen bijeenkomst van Joodse rabbijnen en geleerden (1806) waarmee hij de Joodse gemeenschap voor zich wilde winnen. Door de bijeenkomst ‘het grote sanhedrin’ te noemen – naar het Joodse hooggerechtshof in de oudheid – wekte de keizer bij een aantal van zijn aartsconservatieve tegenstanders de indruk dat er al eeuwenlang een Joodse pseudo-overheid bestond die een slechte invloed had uitgeoefend op het openbare leven en dat nog altijd deed. Barruel liet zich door deze argumenten slechts gedeeltelijk overtuigen en bleef tot zijn dood in 1820 van mening dat de schuld voor de Revolutie hoofdzakelijk bij de vrijmetselaars lag. Het was mogelijk dat de Joden hen onder druk hadden gezet, maar wat hem betrof was de sleutel tot het begrip van de Revolutie de structuur van de vrijmetselaars, met een ingewikkeld systeem van loges en een parallel, geheim netwerk van connecties waarover de Joden volgens hem niet beschikten. Barruel besloot dan ook Simonini’s brief en alles wat eruit voortvloeide niet openbaar te maken, omdat hij vreesde dat publicatie pogroms tegen de Joden zou uitlokken. De brief verscheen pas in 1878 en werd in de vroege twintigste eeuw opgenomen in een aantal antisemitische traktaten.²⁸

In de loop van de negentiende eeuw formuleerde een aantal reactionaire schrijvers antisemitische vooroordelen in hun verwerping van het door de revolutie opgeworpen, door Napoleon uitgevoerde en door liberale hervormers op het Europese vasteland gesteunde voorstel dat de Joodse religieuze minderheid volledige en gelijke burgerrechten moest krijgen. De voorstanders van een herinvoering van de prerevolutionaire orde meenden dat wanorde, oorlogen en het uiteenvallen van de samenleving alleen konden worden voorkomen als Europa en alle daartoe behorende staten waren gebaseerd op een hernieuwd en waakzaam christendom. Ze vreesden dat de emancipatie van de Joden, die in grote delen van Europa de enige significante niet-christelijke gemeenschap vormden, die principes zou ondermijnen. Dat standpunt leidde vaak tot de beschuldiging dat de Joden dat ook van plan waren.

Het is nauwelijks verrassend dat soortgelijke theorieën opnieuw de kop opstaken na de nieuwe uitbraak van revoluties waarmee het con-

continent te maken kreeg in de jaren 1848 en 1849. Deze golf werd door ultraconservatieve commentatoren, vooral in Duitsland, eens te meer, zij het met hetzelfde gebrek aan rechtvaardiging als in het geval van de beschuldigingen van Simonini, toegeschreven aan de machinaties van de Vrijmetselaren. De emancipatie van de Joden was immers een van de belangrijkste wapenfeiten van de revolutionaire regeringen die in 1848-49 (meestal kort) aan de macht waren gekomen.

Twee decennia na de uitbraak van de revolutie verscheen de roman *Biarritz*, die deze vijandigheid fictief weergaf als een complottheorie. Op de titelpagina stond de naam 'Sir John Retcliffe' vermeld. De schrijver was echter geen Engelsman, maar de onder een pseudoniem opererende Duitser Herrmann Goedsche, die een aantal succesvolle romans in de Romantische stijl van Sir Walter Scott op zijn naam heeft staan. Goedsche had nog een baan. Uit naam van de politieke politie van Pruisen fingeerde hij brieven waarin hij Duitse democraten in een kwaad daglicht stelde. Met dat werk moest hij stoppen nadat hij in 1849 was betrapt en berecht. Daarna werkte hij als journalist voor het oerconservatieve dagblad *Die Kreuzzeitung*.

Hij trekt in zijn roman veertig bladzijden uit voor een scène op een begraafplaats in Praag, waar de vertegenwoordigers van de twaalf stammen van Israël een keer per eeuw samenkomen met een vertegenwoordiger van de diaspora om plannen te smeden voor de overname van de wereld. Ze willen onder meer de aristocratie haar financiële macht ontnemen, revoluties uitlokken, aandelenbeurzen overnemen, wetten afschaffen die woekerwinsten verbieden, de pers annexeren, landen aanzetten tot onderlinge oorlogen, de industrie versterken en arbeiders arm houden, vrije gedachten verspreiden, de kerk ondermijnen en de Joden (die destijds in een groot deel van Europa geen gelijke rechten hadden) emanciperen. Goedsche presenteerde de toenmalige agenda van het Duitse liberalisme in een negatieve vorm als een manifestatie van een vermeende Joodse complottheorie om staat en samenleving te vernietigen.²⁹

De scène op de begraafplaats, die deels was ontleend aan een passage in de roman *Joseph Balsamo* van Alexandre Dumas père waarin de samenzweerder Alessandro Cagliostro en zijn handlangers proberen koningin Marie Antoinette in diskrediet te brengen in de zogeheten diamanten-halssnoeraffaire, was een typisch voorbeeld van Gotische

fictie. Goedsche beschrijft hoe de in wapperende witte gewaden geklede vertegenwoordigers een voor een naar een graf lopen en ervoor knielen. Als de laatste van de dertien knielt, verschijnt er een blauwe vlam die het tafereel verlicht. Er weerklinkt een holle stem die zegt ‘Ik groet u, hoofden van de twaalf stammen van Israël,’ waarop ze in koor antwoorden: ‘We groeten u, zoon van de vervloekte.’ En daar blijft het niet bij wat Gotische nonsens betreft. Het is nauwelijks voor te stellen dat iemand het serieus nam, laat staan dat het werd aangezien voor een accurate beschrijving van ware gebeurtenissen.

Maar de passage ging los van de rest van de roman een eigen leven leiden. Deze bizarre transformatie begon in Rusland toen de passage in 1872 werd gedrukt als een pamflet met de kanttekening dat het weliswaar fictie was, maar wel degelijk gebaseerd op feiten (een kenmerk van veel complottheorieën, die het onderscheid tussen feiten en fictie weglaten en stellen dat het niet uitmaakt of de details van een verhaal kloppen als die maar de onderliggende fundamentele waarheid aantonen). In latere jaren verschenen er meer Russische edities. In 1881 werd de tekst in het Frans gepubliceerd, waarbij de verschillende toespraken waren samengevoegd tot een enkele toespraak, die op de begraafplaats zou zijn afgestoken door een hooggeplaatste rabbijn. Als bron werd een boek genoemd van de Engelse diplomaat ‘Sir John Readclif’. ‘De toespraak van de rabbijn’, zoals de tekst bekend kwam te staan, werd door antisemieten herdrukt in verschillende talen, waaronder het Russisch. In Duitsland werd het door de radicaal-antisemitische propagandist Theodor Fritsch uitgegeven in zijn *Handbuch der Judenfrage*. Het werd een standaard onderdeel van de paranoïde fantasie van antisemieten in heel Europa.³⁰

Zo was de gedachte van een Joodse samenzwering, geïnspireerd door Satan en uitgewerkt met behulp van de instituties van de Vrijmetselarij, al lang voordat Fritsch zijn encyclopedie schreef een vertrouwd wapen geworden in het arsenaal van onder meer het Franse antisemitisme. In de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw, na de Franse nederlaag tegen Pruisen en de val van Napoleon III, had de nieuwe Derde Republiek een gerichte aanval ondernomen op de Rooms-Katholieke kerk, die nog altijd overwegend monarchistische sympathieën koesterde. De Vrijmetselaren, die veelal seculier en republikeins waren (maar hoogst zelden Joods), waren hartstochtelijke